

1.01

UDK: 355.40(41):341.322.5(497.1)"1941/1945"

Prejeto 8. 3. 2013

Gorazd Bajc*

Pogledi zahodnih zaveznikov na nasilje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Članek obravnava posamezne poglede Britancev in Američanov na nekatere oblike nasilja v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ki so ga povzročili okupatorji in »domači« nasprotniki. Na osnovi analize primarnih virov iz britanskih in ameriških arhivov predstavi vprašanja, kako je njihovim obveščevalnim službam uspelo spremljati dogajanje ter zakaj so se zahodni zavezniki zanimali za nasilje vseh njegovih povzročiteljev. Avtor si je postavil hipotezo, da je bil interes Britancev in Američanov zabeležiti čim več nasilnih primerov, najbolj pa so jih zanimali tisti, ko so nasilja neposredno zajela njihove vojake oziroma pripadnike misij.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Velika Britanija, Združene države Amerike, Jugoslavija, Slovenija, misije, obveščevalne službe, okupatorji, kolaboracionisti, partizansko gibanje, nasilje

ABSTRACT

ATTITUDE OF THE WESTERN ALLIES TOWARDS THE VIOLENCE IN YUGOSLAVIA DURING WORLD WAR II

The article focuses on the individual attitudes of the British and Americans towards certain forms of violence in Yugoslavia during World War II, caused by the occupiers and »local« opponents. On the basis of the analysis of primary sources from the British and American archives it explores how their intelligence services managed to follow the developments and why the Western Allies were interested in the violence and all its perpetrators. The author hypothesises that the British and Americans were interested in registering as many violent incidents as possible, while they focused mostly on the cases directly involving their soldiers or mission members.

Keywords: World War II, Great Britain, United States of America, Yugoslavia, Slovenia, missions, intelligence services, occupiers, collaborators, partisan movement, violence

* Dr., docent, višji znanstveni sodelavec, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče in Fakulteta za humanistične študije, Garibaldijska 1, SI-6000 Koper; e-naslov: gorazd.bajc@zrs.upr.si

Uvod

O politiki zahodnih zaveznikov oziroma Velike Britanije in Združenih držav Amerike (ZDA) do Jugoslavije med drugo svetovno vojno je že precej znanega, nekoliko manj znan pa je njihov pogled na tematiko nasilja. Lahko predpostavljamo, da je v londonskih in washingtonskih arhivih tudi o tem veliko dokumentov. Zaradi obširnosti problematike bomo v prispevku predstavili le posamezne poglede Anglo-Američanov na nekatere oblike nasilja, ki so ga povzročili okupatorji in »domači« nasprotniki, medtem ko bodo izpostavljena po našem mnenju ključna metodološka vprašanja, in sicer, kako jim je uspelo spremljati dogajanje, še posebej pa, kolikšen naj bi bil dejanski interes zahodnih zaveznikov za nasilje – vseh povzročiteljev le-tega. Izhajali smo iz hipoteze, da je bil interes Britancev in Američanov zabeležiti čim več nasilnih primerov in slediti tudi temu, kar je tako močno zaznamovalo zasedbo Jugoslavije, najbolj pa so jih zanimali tisti primeri, ko so nasilja neposredno zajela njihove vojske – pripadnike misij.

Podatki, ki so jih zbirale anglo-ameriške obveščevalne službe

Jugoslovansko državo je aprilska zasedba posrkala v »začarani« krog dotlej najbolj brutalne vojne z vsemi njenimi posledicami, in v virih Britancev ter Američanov je problematika nasilja neposredno in posredno seveda še kako prisotna. Anglo-Američani so bili namreč takoj seznanjeni z dejstvom, da so se z napadom 6. aprila 1941 začela nasilna dejanja nad prebivalci Jugoslavije. Administracija ZDA je na primer invazijo označila za barbarsko. Njeni diplomati so tako prve dni po napadu poročali, da je prebivalstvo Beograda hudo trpelo zaradi nemškega bombardiranja, ki ni izbiralo ciljev.¹ Britanski vojaški ataše v Jugoslaviji C. S. Clarke pa je v končnem poročilu o svojem delovanju podčrtal, da je bilo 6. aprila več bombardiranj, še posebej mesta Beograd, čeprav je bilo to mesto razglašeno za odprto mesto.²

Seveda so veliko podatkov o razmerah v zasedeni Jugoslaviji – kljub napakam – uspele pridobiti anglo-ameriške obveščevalne službe. Britanci so z dešifriranjem prestreženih diplomatskih sporočil takoj prejeli informacije o okupaciji in tako tudi o raznih oblikah nasilja. Iz njihovega sistematičnega pregleda od zasedbe dalje smo izluščili nekaj primerov iz prvih mesecev leta 1941. Na osnovi teh ugotavljamo, da so Britanci izvedeli, kako je nemško diplomatsko predstavništvo v jugoslovanski prestolnici konec aprila nagovarjalo Rdeči križ ZDA, da njegovo delo tu nima več pomena. Jugoslovanski predstavnik iz Švice je že maja poročal svoji vladi, ki je zbežala na

¹ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1941, Vol. II, Europe. Washington 1959, str. 975–977.

² The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office – PRO (TNA), fond War Office (WO), 208/2004, Final Report by Lieutenant Colonel C.S. Clarke on Relinquishing the Appointment of Military Attache, Belgrade, July 1941, str. 7. Prevod dokumenta, brez navedbe arhivske signature (!), je objavil Živko Avramovski: Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Knjiga treća (1939-1941). Beograd 1996, str. 800–827.

Bližnji vzhod, kako so se razmere na Hrvaškem zaostrole, da se je na severu Slovenije pričela germanizacija, italijanski okupator v Ljubljanski pokrajini pa je nakazal, da bi lahko tam dovolil določeno avtonomijo, tako da je škof Gregorij Rožman izjavil lojalno kolaboracijo z italijanskimi oblastmi. Konec junija se je jugoslovanski zunanji minister Momčilo Ninčić pritoževal nad ravnanjem madžarske in bolgarske vojske proti Srbom. Konec naslednjega meseca so britanske tajne službe uspele dešifrirati eno izmed sporočil italijanske diplomacije, ki je govorilo o aretacijah številnih Judov in komunistov, slednji pa so se že »izkazali« s streljanjem na nemške vojake. Septembra je veleposlanik iz Berna Momčilo Jurišić-Šturm sporočal nadrejenim v London, da vlada v domovini zmeda, da se je sicer preganjanje Srbov nekoliko zmanjšalo, beležijo pa tudi določene sabotaže nad komunikacijami. Istega meseca so se italijanski diplomati pritoževali, ker na zasedenem območju razmere niso zadovoljive, omenili so tudi umor nemške osebe v Beogradu. Čez nekaj dni pa so poročali, da je nemški veleposlanik v Beogradu posredoval podatek, da je Hitler 16. septembra ukazal vojski, da je treba srbsko nacionalistično gibanje iztrebiti; iz prestreženega sporočila ni jasno, ali je bilo mišljeno gibanje četnikov ali partizanov, oziroma, kot so jim večkrat pravili, komunistov. V naslednjih dneh in tednih so italijanski diplomati nadaljevali s posredovanjem podatkov o upornikih in namenu, da bi jih uničili.³ Lahko rečemo, da so bili v najvišjih krogih Velike Britanije s pomočjo takih tajnih virov že od začetka zasedbe na tekočem o splošnih razmerah nasilja v Jugoslaviji in deloma tudi v Sloveniji, čeprav je ostajala slika o tem, kaj se tam res dogaja, nejasna.

Dešifriranje sovražnikov vojaških in policijskih sporočil (kar poznamo pod akronimom ULTRA) je nekaterim vodilnim Britancem – sicer ne vsem, samo zelo ozkemu krogu – ponujalo dodatne in seveda pomembnejše informacije o razmerah v zasedeni Jugoslaviji. Kaj kmalu jim je bilo jasno, da je gordijski vozlož bojev zelo zamotan, če ne celo nerešljiv. Od julija 1941 dalje so namreč začeli podrobneje dešifrirati sporočila nemške vojaške obveščevalne službe Abwehr, ki so potrjevala napade na železnice, nadalje, da je zaradi aktivnosti upornikov t. i. pacifikacija Bosne nemogoča, da so komunisti odločeni boriti se do konca ter da verjamejo v končno zmago Rusije ipd. Nemška policija je med tem poročala, da komunisti predstavljajo oviro za red in zakonitost ipd., od jeseni 1941 dalje pa so britanske tajne službe tudi zaznale

³ TNA, fond Government Code and Cypher School (HW), 12/264, 090945 (14. 5. 1941), American Legation, Budapest to Secretary of State, Washington (forward from Belgrade No. 345, 9. 5. 1941), 10. 5. 1941; 090993 (15. 5. 1941), Yugoslav Minister, Berne to Yugoslav Consul, Jerusalem, 11. 5. 1941; 090994 (15. 5. 1941), Yugoslav Minister, Berne to Yugoslav Consul, Jerusalem, 12. 5. 1941; 091318 (22. 5. 1941), Yugoslav Minister, Berne to Yugoslav Consul, Jerusalem, 16. 5. 1941; TNA HW 12/266, 092988 (7. 7. 1941), Turkish Ambassador, London to Ministry of Foreign Affairs, Angora (No. 216), 30. 6. 1941; 093715 (27. 7. 1941), Foreign Ministry, Rome to Tirana (No. 109), 23. 7. 1941; TNA HW 12/268, 095657 (19. 9. 1941), Jurisitch, Berne to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs, London, 15. 9. 1941; 095705 (21. 9. 1941), [?] (forwarded by Tirana) to Foreign Ministry, Rome (No. 203), 16. 9. 1941; 095940 (28. 9. 1941), Foreign Ministry, Rome to Italian Legation, Sofia, 21. 9. 1941; 095977 (29. 9. 1941), Bovascoppa, Bucharest to Foreign Ministry, Rome (No. 970), 23. 9. 1941; TNA HW 12/269, 096083 (2. 10. 1941), Foreign Ministry, Rome to Italian Legation, Sofia (No. 3-340), 29. 9. 1941.

prve znake sporov med partizani in četniki,⁴ ter dalje, da se Dragoljub-Draža Mihailović bolj malo upira silam osi, sicer pa ima z Italijani boljše odnose kot z Nemci, ker mu slednji očitno ne zaupajo, saj so ga aprila 1942 nameravali zajeti.⁵ Na začetku ni bilo jasno, kdo naj bi bili uporniki, partizani ali četniki, dovolj očitno pa je bilo dejstvo, da so se v raznih krajih Jugoslavije okupatorji začeli soočati z vedno večjimi nevšečnostmi.⁶ V nadaljnjih mesecih so nemška poročila postajala natančnejša in so tako hkrati Britancem »nudila« možnost, da se jim je slika upora jasno izoblikovala: na eni strani so Titovi partizani, ki povzročajo okupatorjem vedno več preglavic; na drugi se četniško gibanje neposrednim oblikam upora raje izogiba, zato pa vedno bolj kolaborira, jeseni 1943⁷ so najožji Mihailovičevi sodelavci na primer sklenili pravi dogovor z nemško stranjo. Na podlagi teh virov se je naposled vodstvo Velike Britanije – z Winstonom Churchillom na čelu – odločilo, da podpre Tita in zapusti Mihailovića.

Kar nas na tem mestu posebej zanima, je dejstvo, da so v britanskem vodstvu tudi preko takih tajnih virov kaj kmalu izvedeli za nasilja, na primer, da so Hrvanje pobijali Srbe, avgusta so zasedbene oblasti odkrile iznakažena trupla nemških vojakov ipd.⁸ Dobili so tudi podatke o visokem številu mrtvih v bojih proti okupatorju: konec leta 1941 je na primer nemška vojska poročala, da je v zadnjih bojih pri Užicah in Čačku sovražnik utrpel 708 mrtvih in 381 upornikov je bilo zajetih, medtem ko je bilo na nemški strani žrtev zanemarljivo malo.⁹ Taka in podobna poročila so se v naslednjih letih ponavljala¹⁰ in med drugim najdemo v njih tudi omembe o »kolateralnih« žrtvah, ki so jih povzročile partizanske akcije, kot je bila konec leta 1942 smrt petih civilistov ob sabotaži železniške proge, ki je povezovala Dubrovnik s Hercegovino.¹¹ S primeri nasilja na osnovi dešifriranja nemških vojaških sporočil je bila britanska *secret intelligence* seveda na tekočem tudi v naslednjih mesecih in letih. Tako je na primer po kapitulaciji Italije septembra 1943 spoznala, da so enote SS Prinz Eugen na območju Dubrovnika umorile 25 dojenčkov, starih osem mesecev, in sicer kot represijo nad uporom 28.000 italijanskih vojakov, ki se jim niso želeli pridružiti. Obenem so v tedanjem prevratnem obdobju nemške oblasti premestile na italijansko območje posebne oddelke za iztrebljanje Judov, Einsatzgruppen. Med operacijami nemške vojske

⁴ John Cripps: Mihailović or Tito? How the Codebreakers Helped Churchill Choose. V: The Bletchley Park Codebreakers. London 2011 (dalje Cripps, Mihailović or Tito?), str. 223–224.

⁵ F. H. Hinsley et al.: British Intelligence in the Second World War. Its Influence on Strategy and Operations. Vol. three, Part I. London 1984, str. 138–140; F. H. Hinsley: British Intelligence in the Second World War. Abridged Edition. London 1994, str. 357.

⁶ TNA HW 13/52, CX/MSS/S3: Insurrection in Yugoslavia, 8. 11. 1941.

⁷ Cripps, Mihailović or Tito?, str. 237.

⁸ Prav tam, str. 224.

⁹ TNA HW 1/299, CX/MSS/496/T2, 5. 12. 1941.

¹⁰ Npr. TNA HW 5/381, CX/MSS/3432, 14., 15. in 16. 10. [1943], str. 3, 6, 8; CX/MSS/3435, 24. 10. [1943], str. 3; TNA HW 1/2265, CX/MSS/T18/31, 29. 11. 1943; TNA HW 16/56, German Police in Italy and the Balkans, Report No. 1, 21. 12. 1943, str. 3. Gl. tudi Cripps, Mihailović or Tito?, str. 232.

¹¹ TNA HW 5/207, Supplement to CX/MSS/2149, 22. 2. 1943, str. 12–13.

na področju med Zagrebom, Ljubljano in na Primorskem pa so nemška poročila do srede novembra 1943 govorila že o 3.200 mrtvih partizanih.¹²

Tudi nekaterim v britanski Upravi za posebne operacije (Special Operations Executive, SOE) je bilo v prvi polovici 1942 jasno – očitno tudi s pomočjo nekaterih tajnih podatkov, ki so jih britanske tajne službe pridobile s pomočjo dešifriranja pre-streženih sovražnikovih sporočil, da italijanski okupator podpira četnike v boju proti partizanom, da so komunisti bolj učinkoviti v vojaškem vidiku boja proti silam osi, odprto oziroma vedno bolj aktualno pa je postajalo vprašanje, kdo bo na koncu zmagovalc in kako bo po vojni v Jugoslaviji. Med tem se je civilno prebivalstvo znašlo v težavah, ker je moralo izbirati med komunizmom ali nečem, kar je zelo podobno fašizmu, saj naj bi Mihailović imel zveze tudi z Milanom Nedićem. Zaostrovanje komunistov je seveda vse skupaj še bolj zapletalo.¹³ Ob zaostrovanju razmer in vzrokov za kolaborantsko držo nekaterih je bilo poslaniku pri jugoslovanski begunski vladi Georgeu W. Rendelu že aprila 1942 jasno, da je v Jugoslaviji želja po uporabi še vedno velika, da pa je tudi nasprotovanje med Mihailovićevimi patriotskimi enotami in komunističnimi partizani vedno večje. Kaže, je pisal Rendel, da slednji pridobivajo vodilno vlogo v boju proti okupatorjem zlasti na Hrvaškem in v Sloveniji, kjer naj bi podpirali idejo o formiranju komunističnih republik. Sklepal je tudi, da ima to za posledico, da se tu mnogi ne-komunistični elementi nagibajo v privolitev zasedbe sil osi.¹⁴

Od svojih agentov SOE na terenu so Britanci pričeli prejemati konkretnije podatke oktobra 1941. Potem ko so poslali svojo prvo misijo 'Bullsye', je njen vodja Duane T. Hudson, ki je prišel v stik bodisi s partizani ali četniki, poročal, da se je v Jugoslaviji začela državljanska vojna. Iz Jugoslavije so tako prihajala tudi opozorila o zelo hudih grozodejstvih, še zlasti med Srbi in Hrvati, pa med četniki in partizani,¹⁵ ki so jih nato druga poročila potrjevala. SOE si je sicer že pred tem, sredi avgusta, na podlagi raznih poročil iz Jugoslavije in zlasti iz Srbije ustvarila mnenje, da tu izvajajo okupatorji množične eksekucije in široko represijo, kakih 400.000 Srbov pa naj bi moralo zapustiti svoje domove na Hrvaškem in na območjih, ki so jih zasedle bolgarske in madžarske čete.¹⁶

Ker je Američanom uspelo poslati svoje prve agente obveščevalne službe Office of Strategic Services (OSS) v Jugoslavijo šele konec poletja 1943, so bili v prvem obdobju odvisni predvsem od britanskih »bratrancev«, ki so jim seveda posredovali (določene) podatke, in med njimi tudi take, da so ustaši zakrivali huda grozodejstva. V nekem britanskem dokumentu iz septembra 1941, ki je postal dostopen, potem ko so v ZDA leta 1998 na podlagi Nazi War Crimes Act odprli veliko novih doku-

¹² Cripps, Mihailović or Tito?, str. 235–236.

¹³ TNA, fond Special Operations Executive (HS), 5/905, L/ICI to D/H70 (LICI/JU/3101), 15. 6. 1942.

¹⁴ TNA HS 5/928, Rendel to FO, 9. 4. 1942.

¹⁵ TNA HS 7/202, Yugoslavia [nedatiran in nepodpisan memorandum o delu SOE v Jugoslaviji, 1939–1944], str. 8–9.

¹⁶ TNA HS 5/904, A/HA to D/H2, 18. 8. 1941, str. 1.

mentov – je na primer navedeno, da ustaši na veliko morijo, obenem pa nameravajo izseliti iz Hrvaške kakih 2.000.000 Srbov.¹⁷ V naslednjem letu je službi OSS uspelo pridobiti več samostojnih virov informacij o jugoslovanskih razmerah. Precej podatkov se je stekalo v Švico, v Bern, kjer je od leta 1942 deloval pod vodstvom povojnega protagonista v tajni službi Central Intelligence Agency Allena Dullesa eden izmed najpomembnejših evropskih centrov OSS. Čeprav se prednostno z Jugoslavijo ni ukvarjal, je tudi od tu prejemal več podatkov. Eden izmed najpomembnejših virov informacij je bil pater Augustin Juretić, ki se je sem zatekel septembra 1942. Prejemal je tajne podatke iz Hrvaške ter sestavljal poročila, in v tistem iz junija 1942 je zaveznike opozoril na ustaška grozodejstva, zlasti glede taborišča Jasenovac, kjer se izvaja hujše nasilje, kot je bilo značilno za območja pod sovjetsko ali nacistično tajno policijo.¹⁸ OSS v Švici je seveda prejela tudi druge podatke o nasilju v Jugoslaviji, tako na primer 2. marca 1943, ko je dobila podatek, da je prišlo do nekega pokola pri Novem Sadu, 17. maja pa, da je zaradi preganjanja Judov in Romov nadškof Alojzij Stepinac protestiral pri vladi NDH ter odločno obtožil uboje nedolžnih in druga grozodejstva na osnovi rasne diskriminacije.¹⁹

Kot pravilno ugotavlja Blaž Torkar v svoji monografiji o delovanju OSS na Slovenskem, nam analize njenih prvih poročil o razmerah v Jugoslaviji pokažejo pomanjkljivo informiranje o dejanski stopnji odpora v Sloveniji in kažejo tudi na mešanje nekaterih pojmov. To je mnoge v ameriški obveščevalni službi še bolj nagovarjalo k temu, da morajo vzpostaviti neposreden stik s Slovenijo,²⁰ in podobno je veljalo za britansko SOE, ki si je več kot leto dni zaman prizadevala, da bi svoje poslala v najbolj severni del Jugoslavije. Na slovensko območje je sicer marca 1943 prvo misijo uspela poslati britanska tajna služba, Inter-Services Liaison Department (ISLD) oziroma Secret Intelligence Service ali Military Intelligence 6 (MI6), prva skupina SOE, ki jo je vodil major William M. Jones, se je iz hrvaškega premaknila na slovensko območje šele konec junija istega leta, prvi obveščevalci OSS pa so se v Slovenijo s padali spustili novembra.²¹ Vsekakor je bila pred tem v dokumentih OSS zabeležena raznarodovalna politika okupatorjev na Slovenskem, prisilno izseljevanje prebivalstva ipd.²² Franc Snój, ki je Američane večkrat obveščal o razmerah, pa je na začetku oktobra 1942 poslal Dullesu izvod biltena jugoslovanskega informativnega centra v ZDA, v katerem so bile opisane nasilne metode italijanskih zasedbenih oblasti v

¹⁷ Norman J. W. Goda: *The Ustaša: Murder and Espionage*. V: U. S. Intelligence and the Nazis. New York 2005 (dalje Goda, *The Ustaša*), str. 206.

¹⁸ Jozo Tomasevich: *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945. Occupation and Collaboration*. Stanford 2001 (dalje Tomasevich, *War and Revolution*), str. 400; Goda, *The Ustaša*, str. 206–207.

¹⁹ Allen Dulles: *From Hitler's Doorstep. The Wartime Intelligence Reports of Allen Dulles, 1942–1945*. Pennsylvania 1996, str. 46, 63–64.

²⁰ Blaž Torkar: *Prikriti odpor. Ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno*. Celovec 2012 (dalje Torkar, *Prikriti*), str. 57–58.

²¹ Gorazd Bajc: *Iz nevidnega na plan. Slovenski primorski liberalni narodnjaki v emigraciji med drugo svetovno vojno in ozadje britanskih misij v Sloveniji*. Koper 2002 (dalje Bajc, *Iz nevidnega*), str. 272–296.

²² Torkar, *Prikriti*, str. 56–57.

Sloveniji, ki so se kljub začetnim obljubam o znosnejši zasedbi večale in se spremenile v vedno hujšo okupacijo.²³

Ni treba posebej izpostavljati, da misije niso poročale le o nasilju, ki so ga povzročali okupatorji in kolaborantske oziroma protipartizanske formacije, temveč tudi o tistem nasilju, za katerega so bili odgovorni v partizanskih vrstah. V dokumentih je precej takih podatkov, to pa tudi zato, ker je največ anglo-ameriških misij delovalo v okviru jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, čeprav bi bila zanimiva tudi poglobljena analiza gradiv misij, ki so delovale pri četnikih. Za vse misije je seveda veljalo dejstvo, da so imeli pripadniki misij večinoma omejen vpogled na dogajanje, zato moramo njihova sporočila in poročila upoštevati z določeno rezervo. Kljub temu nam nudijo številne podatke o nasiljih in na splošno njihov pogled na razmere na terenu. Oglejmo si nekaj takih primerov na slovenskem območju in tudi širše v Jugoslaviji.

Na splošno so si bile ugotovitve misij pri slovenskih partizanih v obliki daljših ali zaključnih poročil med sabo večinoma podobne. Če so bile po eni strani njihove ocene o partizanskem boju pozitivne, so bile po drugi bolj negativne o njihovem vodstvu, ker je le-to stalno nadzorovalo in omejevalo delovanje misij. Anglo-ameriški oficirji so se tudi pritoževali, da je pri slovenskih partizanih več sumničenja in težav kot na Hrvaškem. Odnosi so se še najbolj zaostрили med partizani in britanskimi pripadniki misij, drugače pa je bilo s sovjetskimi obveščevalci (prva sovjetska obveščevalna skupina je na slovensko območje prišla v drugi polovici marca 1944), ki so se ponekod do partizanov obnašali celo vzvišeno in so hkrati imeli več manevrskega prostora. V teh dokumentih je problem nasilja večkrat prisoten, zlasti brutalnost nemških sil proti civilistom in zajetim partizanom, pa tudi drugih, na primer ustašev ipd.²⁴

²³ National Archives and Records Administration, College Park-Maryland, blizu Washingtona D.C. (NARA), Record Group (RG) 226, Entry (E) 106, Box (B) 10, Folder (F) 52, Franc Snój to Allen Dulles, 8. 10. 1942; Jugoslav Information Center: A Brief History of the Italian Occupation in Slovenia [nedatirano].

²⁴ TNA WO 202/520, Memorandum on the Revolt in Slovenia, by Wilkinson, 27. 4. 1944 (tudi v: TNA WO 204/2285; TNA, fond Cabinet Office (CAB), 121/532, 417; TNA, fond Foreign Office (FO), 371/44255 R 1934/8/92; NARA, RG 226, E 139, B 229A, F 3307); slovenski prevod: Memorandum o vstaji v Sloveniji. Borec, 35, št. 11–12, 1983, str. 727–747 in Thomas M. Barker: Socialni revolucionarji in tajni agenti. Koroški slovenski partizani in britanska tajna služba. Ljubljana 1991 (dalje Barker, Socialni), str. 115–149; Peter N. Moore: Poročilo o Sloveniji, v: prav tam, str. 189–204; NARA, RG 226, E 99, B 31, F 5, Report of Major Franklin A. Lindsay, 13. 1. 1945 (tudi v: TNA WO 202/309; TNA FO 371/48811 R 5715/6/92;), slovenski prevod: Poročilo Franklina A. Lindsaya o misiji na Štajerskem 1944. leta, v: Borec, 1983, št. 2, str. 84–114; NARA, RG 226, E 154, B 25, F 348, Report of Captain John A. Blatnik on his tour of duty in Yugoslavia (Croatia and Slovenia), During the period August–September 1944 and November 1944–May 1945; slovenski prevod: [John A. Blatnik]: Poročilo o službovanju v Jugoslaviji (na Hrvaškem in v Sloveniji) od avgusta do septembra 1944 in od novembra 1944 do maja 1945, v: Borec, 1988, št. 2, str. 196–211; TNA WO 202/316, Gibb, 37 MM: Politics and Partisan Newspapers, 10. 12. 1944 (tudi v: TNA WO 202/276; TNA WO 202/520); TNA WO 178/35, Pears, Flotsam to Rear HQ 37 MM (W/17): Relations, 10. 4. 1945; NARA, RG 226, E 154, B 25, F 332, Blatnik to Cox: Intelligence Report, 18. 4. 1945; NARA RG 226, E 190, B 168, F 1217, to Scamporino: Yugoslavia, 14. 11. 1945; NARA RG 226, E 108A, B 200, JBX-003, Saint

Iz zasedene Slovenije so Anglo-Američani prejeli podatke tudi o hudem nasilju, ki so ga proti partizanom in njihovim podpornikom izvajali domobranci. Analiza nekaterih dokumentov nam sicer pokaže, da so bili o tem v okviru posebne britanske tajne službe za propagando, Political Warfare Executive (PWE), bolj na tekočem kot v sorodni službi ZDA, v sekciji OSS, Moral Operations. Obenem si v PWE razmer na Slovenskem na splošno niso predstavljali tako poenostavljeno kot ameriški kolegi. Zavedali so se namreč prozahodnih simpatij v protipartizanskem taboru, da pa so se slednjemu zaradi komunistične represije partizani močno zamerili, da pa so tudi pod nadzorom tajne nacistične policije, Geheime Staatspolizei (Gestapo). Vsekakor moramo dodati, da v PWE ekscesov domobrancev niso demantirali in so se strinjali, da je treba preko propagande ostro opozoriti podpornike generala Leona Rupnika, ker naj bi to koristilo partizanom in zato splošni zavezniški politiki na tem območju.²⁵

Iz drugih virov vemo, da so bili po mnenju PWE domobranci razen ozkega kroga okoli Rupnika bližji Zahodu. Od začetka 1944. leta so v krogih OSS večkrat napovedovali, da bodo domobranci ob pravem trenutku prestopili na anglo-ameriško stran. Prejemali so informacije, da njihova taktika predvideva čakanje na pravi trenutek, ko se jim bodo pridružili in napadli Nemce ter tako preprečili prihod Italijanom in komunistom. O tem so Anglo-Američane nekateri politiki v emigraciji poskušali prepričati vse do konca vojne, ko so se pojavljale ponudbe za skupni boj proti komunizmu (se pravi partizanom), česar pa v Londonu in Washingtonu niso bili pripravljeni sprejeti. Brez učinka so bile tudi ponudbe protipartizanskih formacij (večinoma četnikov) italijanskim nekomunističnim partizanom Osoppa na Primorskem, da bi formirali skupno protikomunistično fronto.²⁶ Večina v protipartizanskih krogih si je obenem želela prihod Britancev in/ali Američanov, ker bi z zasedbo rešili Slovence pred komunističnimi grozotami. Naivno upanje – med drugim, ker so bile globalne geostrateške razmere nenaklonjene takemu scenariju – so gojili tudi nekateri slovenski politiki v ZDA, na primer konec leta 1942 Franc Snoj,²⁷ pa Franc Gabrovšek, ki je Američanom poslal spomenico, v kateri je razlagal, zakaj naj ZDA vojaško zasedejo Jugoslavijo,²⁸ idr. Obenem sta Miha Krek in škof Rožman zahodne zaveznike

Balkans to Saint Washington (JBX 003-506a): De-Briefing Field Personnel, Captain John A. Blatnik, [nedatirano, prvo povojno obdobje]. Gl. tudi Sebastian Ritchie: *Our man in Yugoslavia. The story of a Secret Service Operative*. London 2004, str. 128–152.

²⁵ Npr. NARA, RG 226, E 144, B 79, F 790, Ben Ames, Chief MO Branch, OSS-ME to The Director, PWE Mission, ME: Warning to Domobranci and Ustashi leaders in Slovenia that war criminals will be punished, 19. 2. 1944 [dvakrat]; Copy [nedatiran zapis o podatkih, ki jih je posredoval Josip Vidmar]; Russel Page, PWE GHQ MEF to Mr. Ben Ames, OWI: Projected Warning to Slovene Leaders, 25. 12. 1944; Mr. V. Lazovich to Mr. Ben Ames, Re: Leaflets concerning Rupnik and Rozman, [nedatirano].

²⁶ Gorazd Bajc: *Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943-1945)*. Koper 2006 (dalje Bajc, *Operacija*), str. 320–321, 325, 353–355.

²⁷ Dušan Biber: Louis Adamič v arhivih OSS. V: Borec, 1988, št. 10, str. 679.

²⁸ NARA, RG 226, E 106, B 10, F 52, Bernard Yarrow to Florimond Duke: *Military Occupation of Yugoslavia after the war by American Forces*, 4. 11. 1943.

rotila, naj zasedejo slovensko ozemlje, saj bi se le tako preprečilo najhujše. Pri tem je novembra 1944 Krek navajal, da je Osvobodilna fronta sestavila sezname tistih, ki bi lahko bili nevarni komunističnemu prevzemu oblasti: za Ljubljano 15.000 oseb, za Trst 50.000, za druga področja pa 41.000.²⁹

Prav zaradi takih upanj je moralo poročanje nekaterih misij – da so jih v bojih napadali tudi domobranci,³⁰ ali pa mnenja, da so, ker škodijo partizanom in torej olajšajo delovanje Nemcem, odkriti nasprotniki zaveznikov³¹ – delovati kot hladna prha; zelo verjetno o tem Krek in drugi niso bili na tekočem, je pa očitno, da so se v očeh Londona in Washingtona domobranci »izkazali«, da niso le defenzivna formacija, temveč tudi ofenzivna. A tudi t. i. defenzivna vloga ni bila za Anglo-Američane sprejemljiva, saj so jih nemške zasedbene oblasti postavile v obrambo najpomembnejših zavezniških strateških ciljev na Slovenskem, in sicer na železnicah; in tega so se Britanci in Američani dobro zavedali³² – razlog več za to, da so jim morali biti strategiji anglo-ameriških vojsk (vsaj) nenaklonjeni.

Poročanje misij na Slovenskem se seveda ni moglo izogniti sovražnostim med partizani in domobranci. Tako sta pripadnika OSS, stotnik Wood George Gerbner in radiotelegrafist, vodnik Alfred Rosenthal, med drugim ocenjevala, da je odnos med njimi zelo sovražen. Partizani so se domobrancev bali, ker so ti dobro poznali teren, hkrati so jih zaradi njihove fašistične ideologije sovražili. Trdili so, da bi jih domobranci v primeru zajetja mučili in gotovo usmrtili. Po drugi strani so partizani del zajetih domobrancev postrelili, nekatere sprejeli v svoje vrste ali pa jih poslali domov brez orožja in opreme.³³ Da partizani ujetih domobrancev niso vedno ubili, je potrjeval kapetan OSS James Goodwin. V svojem zaključnem poročilu konec oktobra 1944 o misiji 'Flotsam' je namreč ugotavljal, da so v zadnjem obdobju partizanske oblasti v Sloveniji, da bi si na povojnih volitvah pridobile simpatije, skušale pridobiti naklonjenost nekomunističnih skupin. Zato so izpuščale zajete domobrance in se izogibale ukrepom proti »belim« družinam, ki živijo na partizanskem teritoriju.³⁴ Nekateri člani misij pa so se že med vojno prepričali, da želijo partizani poravnati račune s tistimi Slovenci, ki so se borili proti njim v okviru nemških zasedbenih oblasti, ali pa so z njimi drugače kolaborirali. Tako na primer v svojem končnem poročilu septembra 1944 pripadnik ISLD (torej MI6) major S. V. McNeff britanske obvešče-

²⁹ Tamara Griesser Pečar: Proces proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu. V: Tamara Griesser Pečar, France Martin Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996, str. 145–146; Tamara Griesser Pečar: Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana 2004, str. 103–104.

³⁰ Npr. Torkar, Prikriti, str. 229.

³¹ Barker, Socialni, str. 281.

³² Gorazd Bajc: Načrti Special Operations Executive za sabotaže proti nemškim železniškim komunikacijam na Slovenskem od pomladi 1943 do poletja 1944. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1, str. 348; Gorazd Bajc: Anglo-Američani in sabotaže slovenskih partizanov na južni železnici. V: Acta Histriae, 2008, št. 3, str. 347.

³³ Torkar, Prikriti, str. 234.

³⁴ NARA, RG 226, E 154, B 25, F 343, Captain James M. Goodwin: Report of Flotsam Mission, [nedatirano, konec oktobra 1944], str. 11–12.

valne misije 'SPAM', ki je med drugim omenil tragiko dobesedne bratomorne vojne, saj so, kot je zapisal, v nekaterih primerih bratje na nasprotnih straneh.³⁵

Pripadnikom anglo-ameriških misij je bilo seveda jasno, da ima OZNA veliko moč. OSS je na primer o njej poročala, da je na začetku leta 1945 v kraju Veleš blizu Skopja izvensodno postrelila 33 oseb. Primer je očitno vzbudil veliko ogorčenja in negodovanja med lokalnimi prebivalci, saj se je, da bi jih pomirila, naposled OZNA odločila, da ustrelji tri svoje pripadnike.³⁶ Druga poročanja so potrjevala, da partizanska tajna služba v Makedoniji na splošno izvaja teror nad prebivalci.³⁷ Zaradi njenega delovanja je bilo v osvobojenem Beogradu tudi veliko aretacij in usmrtitev. Atmosfero strahu in skrajnega nezaupanja nazorno prikaže izjava univerzitetnega profesorja predstavniku OSS v jugoslovanski prestolnici: »Med nemško okupacijo smo se bali svobodno govoriti, to pa le ko so bili Nemci prisotni. Sedaj smo v strahu pred našimi lastnimi brati.«³⁸ Kapetan Charles B. Grimm, vodja misije OSS 'Willow' med srbskimi partizani, je v svojem poročilu jeseni 1944 OZNO označil za partizanski Gestapo. Misiji namreč ni bil dovoljen nikakršen stik na terenu, ne da bi bil zraven kak partizan. Sicer je Grimm zapisal, da je vodja srbskega glavnega štaba general Rudolf Primorac 19. oktobra naznanil nezaupanje ne le do ameriške in britanske misije, temveč tudi do sovjetske, ki pa je kljub vsemu na splošno uživala več privilegijev in svobode. Stroge ukrepe so partizani opravičevali z razlago, da so v bližini številni kolaboracionisti, ki si želijo obnoviti dobre odnose z zavezniki. Avtor poročila je razmere v Jugoslaviji tudi interpretiral v luči njene nedemokratske tradicije od njene ustanovitve dalje. V prvih 20 dneh osvoboditve Beograda je bilo aretiranih 28.000 civilistov, je poročal Grimm, je pa tudi priznal, da ni imel možnosti preveriti pravih vzrokov tako ostrih posegov. Eden izmed oficirjev OZNE mu je tudi priznal, da je bilo vsak dan nekaj ljudi ustreljenih.³⁹ Maclean je poročal, da je bilo prve dni po osvoboditvi jugoslovanske prestolnice aretiranih več tisoč oseb, po aretaciji pa je ostalo zaprtih kakih 3.000.⁴⁰ Seveda je OZNO zaznamovalo veliko sumničenje do potencialnih nasprotnikov, ki naj bi s pomočjo Zahoda poskušali preprečiti komunistom prevzem oblasti. Zaradi takega delovanja je med drugim večkrat aretirala osebe, ki so bile »krive« le tega, da so znanci Britancev. Konec aprila 1945 je britansko veleposlaništvo v Beogradu zato protestiralo pri Titu. Ta je obljui-

³⁵ [S. V. McNeff]: Poročilo o delovanju jugoslovanskih partizanov na ozemlju velikega Reicha. Borec, 1987, št. 2/3, str. 96–97.

³⁶ TNA WO 202/1015, 44A, Bethesda (No. 358), 5. 2. [1945]; 45A, HQ 2677th Regiment OSS: Activities of the OZNA in Veles (GB-3569), 5. 2. 1945.

³⁷ TNA WO 202/1015, 51A, HQ 2677th Regiment OSS: OZNA Activities in Macedonia (GB-3990), 4. 3. 1945.

³⁸ NARA, RG 226, E 154, B 25, F 351, Lt. Col. Charles W. Thayer, HQ Independent American Military Mission to Marshal Tito to Robert Joyce (File: 404/304): OZNA – Tito's Secret Police, 30. 1. 1945, str. 1-2. O OZNI v Beogradu gl. tudi TNA WO 202/1015, 42A, HQ 2677th Regiment OSS: OZNA, Partisan Secret Police (GB-3520), 2. 2. 1945.

³⁹ NARA, RG 226, E 154, B 25, F 339, Capt. Charles B. Grimm: Report of Willow, od 8. 9. do 15. 11. 1944, str. 3–7, 18.

⁴⁰ Jera Vodušek-Starič: Prevzem oblasti 1944–1946. Ljubljana 1992, str. 159.

bil, da bo treba, če so šle zadeve res predaleč, le-te urediti.⁴¹ Očitno jugoslovanska stran obljub ni držala.

O velikem strahu pred pripadniki OZNE je pisal tudi kapetan J. C. Lambie, ki je deloval v okviru misije SOE 'Crayon' na Primorskem.⁴² Med drugim je omenil primer nasilja, ki se je zgodilo v vrstah partizanov: konec februarja 1945 je partizanski oficir, ki so ga po preiskavi zaradi kraje materiala, ki je bil namenjen misiji, izginil, štiri druge, ki so mu pomagali, pa so ustrelili.⁴³ Iz Slovenije so britanski obveščevalci tudi poročali, da je po kapitulaciji Italije prišlo do reorganizacije v okviru partizanske Varnostno-obveščevalne službe (VOS). Nalogo varnosti je prevzela Vojska državne varnosti (VDV), ki ima protiobveščevalne naloge, neomejeno moč nad smrtjo ali življenjem vseh sovražnikov – realnih, osumljenih ali pa le potencialnih – saj razglša smrtno kazni brez sodb. Sestavljalo naj bi jo približno 45 % žensk v starosti od 19 do 23 let. Njeni bataljoni so elitni in dobro oboroženi, v njenih vrstah vlada odlična morala, hkrati pa fanatični komunizem.⁴⁴ Treba je dodati, da vse misije niso vedno omenjale OZNE in njenega pritiska, kot na primer vodja OSS misije 'Dunklin', nadporočnik Timonthy A. Pfeiffer, ki je od poletja 1944 do osvoboditve deloval v Dalmaciji in Istri ter je na koncu vojne prišel do Trsta.⁴⁵ To pomeni, da ni nad vsemi izvajala večjega pritiska, ali pa nekateri njene prisotnosti niso niti občutili, oziroma, da je bil po vsej verjetnosti nadzor dobro prikrit. Težko si namreč predstavljamo, da niso bili vsi pripadniki anglo-ameriških misij pod nadzorom.

Misije so večkrat poudarjale, da okupatorji zajete partizane praviloma takoj postrelijo, ne prizanašajo pa niti civilistom, osumljenim sodelovanja z narodnoosvobodilnim gibanjem. V poročilih ni večjih razlik v opisu take oblike nasilja.⁴⁶ Anglo-Američani so po drugi strani že med vojno imeli priložnost spoznati, da se partizani vedno ne držijo določil mednarodnega prava o vojnih ujetnikih. Tako je na primer aprila 1944 nastal problem likvidacije 45 nemških vojnih ujetnikov v Dalmaciji. O tem so diskutirali tudi v okviru britanskega Vojnega kabineta, da je pač tak način ravnanja z ujetniki absolutno nesprejemljiv, zavezniški vrhovni poveljnik v Sredozemlju general Maitland Henry Wilson je tudi osebno pisal Titu in protestiral, oglasil se je britanski ministrski predsednik Winston Churchill, Britanci so ne nazadnje pričeli zbirati pričevanja prič ipd.⁴⁷ Problem je maja 1944 vodja uradne vojaške misije pri

⁴¹ Dušan Biber: Tito-Churchill, strogo tajno. Zagreb 1981 (dalje Biber, Tito-Churchill), str. 511.

⁴² TNA WO 202/1015, 38A, Moore, Flotsam (No. 198), 22. 1. [1945].

⁴³ TNA WO 202/276, J. C. Lambie, Caryon Mission to Lt-Col Moore, 10. 3. 1945, str. 1 (enako v: TNA WO 202/317A; TNA WO 202/309; TNA WO 202/520; TNA WO 178/35). Gl. tudi J. Earle: Cena domoljubja. SOE in MI6 na stičišču Italijanov in Slovencev med drugo svetovno vojno. Trst 2009 (dalje Earle, Cena), str. 161–162.

⁴⁴ TNA WO 202/1015, 37B, Yugoslavia – Political & Military: Partisan Intelligence Services in Slovenia (YO.217), 18. 1945.

⁴⁵ NARA, RG 226, E 108A, B 200, F JBX-003, Saint Balkans to Saint Washington (JBX 003-1906): De-Briefing Field Personnel, Timonthy Pfeiffer, 19. 6. 1945, str. 2.

⁴⁶ Kot v op. 24.

⁴⁷ TNA CAB 80/82/66, COS(44)371(O), Shooting of German Prisoners by Yugoslav Partisans, 26. 4. 1944; TNA CAB 79/74/7, COS(44)(O)147th Meeting, 6. 5. 1944, str. 4, 11; TNA WO

vrhovnem štabu, brigadir Fitzroy Maclen tako povzel: »/.../ *Ne bo ravno lahko pripraviti Tita, da spremeni svoje stališče glede vojnih zločincev, še posebno zato, ker je bilo zverinsko početje Nemcev na [dalmatinskih] otokih proti civilnemu prebivalstvu nadvse hudo,*« pravno-formalno pa je problem predstavljala možnost, da se lahko partizani zgledujejo po Sovjetih, saj se slednji držijo metode hitrega sojenja in usmrčitve;⁴⁸ kot je znano, Sovjetska zveza Ženevskih konvencij o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1929 ni podpisala. Zaradi pritiska je Tito v naslednjih dneh Churchillu sicer zagotovil, da je partizansko gibanje od začetka vojne storilo vse, da bi se upoštevala določila mednarodnega prava o vojnih ujetnikih, da pa je zaradi krutosti sovražnika prišlo do maščevanja. Takih primerov pa naj bi bilo malo.⁴⁹

Kot so junija 1944 razlagali v vodstvu britanskih enot v Dalmaciji, je nato Tito Churchillu sporočil, da sprejema Ženevske konvencije in se zavezal, da bodo partizani, če bi ujetnike želeli zadržati, vzpostavili korekten odnos do njih, ter da bodo britanski predstavniki lahko temu priča. Podobne obljube zaveznikom so sicer že prej dali drugi partizanski voditelji.⁵⁰ Kljub takim in podobnim zagotovilom (v drugi polovici maja 1944 je na primer Tito zagotavljal britanskim predstavnikom, da ni bil izmed zajetih na Korčuli ali Šolti nihče ustreljen, želel pa je, da bi prišlo do zamenjav ujetnikov),⁵¹ so Britanci še dalje dvomili, da bodo jugoslovanski partizani z ujetniki vedno korektno ravnali. Tako je na primer britansko vodstvo prejelo podatke, da naj bi 1. novembra 1944 partizani postrelili 200 nemških vojnih ujetnikov (jeseni 1944 naj bi postrelili tudi kakih 60 civilistov iz Dubrovnika). Potrdila o tem zločinu niso prejeli, medtem ko je Tito trdil, da je informacija lažna in sad provokacij kvizlinških agentov.⁵²

204/8456, 13, AFHQ, Personal for Marshal Tito from Gen. Wilson (F 31377), 12. 4. 1945; 14, AFHQ to USA COS info Force 266 HQ MAAF (F 31378), 12. 4. 1944; 16, NO.1.FWD Base to Force 226, Personal FM Churchill to Bonzo rptd Fotall [nedatirano, sredi aprila 1944]; 22, Force 226 to Kite, 5. 5. 1944; 23, Force 266 to AFHQ for G3 [nedatirano, začetek maja 1944]; 24, Huntinghorn (No. 37), 30. 4. 1944; 28, HQ No. 2 SS Brigade to HQ Force 266 (G.205/20), 9. 5. 1944; 30, HQ Force 266 to AFHQ (Comd/3/3): Treatment of PW by Yugoslav Partisans, 13. 5. 1944.

⁴⁸ Biber, Tito-Churchill, str. 155.

⁴⁹ Prav tam, str. 162, prim. str. 149. Gl. tudi TNA WO 204/8456, 32, Force 226 to Bus, 14. 5. 1944; 34, RESMIN Bari to FO (No. 52), 23. 5. 1944.

⁵⁰ TNA WO 204/8456, 41, HQ No. 2 SS Brigade to HQ Land Forces Adriatic (Ref: 0.244), 24. 6. 1944; 17–19 in 31, Huntinghorn (No. 31, 33 in 94), 29. 4. in 14. 5. 1944; 25, B1 to Bus, 4. 5. 1944; 26, Force 226 to Bus, 7. 5. 1944; 33, NO.1. to Force 266 [nedatirano konec maja 1944].

⁵¹ Dušan Biber: Novi britanski vojaški dokumenti o Titu. V: Borec, 1984, št. 5, str. 328. Gl. tudi Biber, Tito-Churchill, str. 385. Že marca 1943 so z dešifriranjem nemških sporočil britanske tajne službe vedele, da so se partizani pogajali z nemško vojsko za izmenjavo ujetnikov – Cripps, Mihailović or Tito?, str. 229.

⁵² TNA WO 204/8456, 46B-48, P.T. Hayman, HQ BAF, Commanders' Conference: Treatment by Partisans in Dubrovnik of Civilians and German Prisoners of War, 14. in 15. 11. 1944; 49, HQ BAF to AFHQ (BAF/461), 18. 11. 1944; 53 in 61, Rear Macmis to Freedom, 4. in 18. 1. 1945; 64, 211 Field Battery: Treatment of German P.W. By Partisans, 23. 1. 1945; TNA FO 371/48906 R 741/741/92, Draft Statement from General Wilson to Marshal Tito, Jan. 1945; R 1587/741/92, Broad, Resident Minister's Office Central Mediterranean Caserta to FO (No. 134), 19. 1. 1945; prim. R 10519/741/92, komentar John Addis, 22. 6. 1945; Douglas Howard, FO to R.C. Skrine Stevenson, Belgrade, 28. 6. 1945; War Office to John Addis, FO (0103/6565/PW2), 16. 6. 1945.

Na tem mestu je treba poudariti, da so bili zaradi navedenih primerov Anglo-Američani zelo zaskrbljeni zaradi potencialnih maščevanj Nemcev nad zavezniškimi ujetniki. Vodilne v Londonu in Washingtonu je med vojno tak strah stalno spremljal, saj so prejeli veliko podatkov, da zlasti nemška stran (še posebej enote SS in Gestapo) ne upošteva mednarodnih pravil.⁵³ Obenem jih je motilo, če so bili na prizorišču omenjenih maščevanj v Dalmaciji prisotni britanski vojaki. Da bi se izognili morebitnim očitkom, da Anglo-Američani ne upoštevajo mednarodnih norm, je bilo treba ohraniti, »mirno kri« zato, da ne bi sovražniku ponudili argumenta, da je pravzaprav Zahod tisti, ki se pravil ne drži. Da je bila taka zaskrbljenost tudi upravičena, sklepamo po naslednjem primeru. V okviru britanskih pripadnikov posebnih skupin pehote Long Range Desert Group (LRDG) so neposredno pred koncem vojne načrtovali, da bi nekaj njihovih vojakov ob vstopu v Pulj zajelo in očitno na skrivaj odpeljalo nemškega oficirja Gestapa, kapetana Prossa, odgovornega za mučenje in obešanje dveh članov enote, ki jo je vodil poročnik Reynolds. Tak način ni v skladu s pravili, so trdili nadrejeni in naročili, da morajo za omenjenega gestapovca upoštevati proceduro, se pravi izročiti ga morajo vojaški upravi v mestu, ko bo ta vzpostavljena.⁵⁴ Pregledani viri nam končnega odgovora niso ponudili, iz zapisanega pa lahko sklepamo, kako so morali zavezniki skrbeti, da se v lastnih vrstah izognejo kršitvam pravil in morda tudi maščevanju.

Še bolj zapleten je bil kontekst nasilja oziroma medsebojnih obtožb med samimi partizani, slovenskimi in italijanskimi, ter med ideološko nasprotnimi oziroma sprtnimi italijanskimi partizani (komunistično usmerjenimi garibaldinci na eni in nekomunistično oziroma protikomunistično usmerjenimi ozopovci na drugi strani), in sicer zaradi prihodnje meje v Julijski krajini, zlasti od druge polovice 1944 dalje. Britanske in ameriške misije, ki so delovale na tem etnično mešanem območju, so nadrejenim večkrat poročale, da predstavljajo slovenske ozemeljske zahteve pravo nočno moro za italijansko stran. Slednja, potem ko je po prvi svetovni vojni razširila svoje meje na račun vzhodnih sosedov, se je po kapitulaciji 8. septembra 1943 znašla pred slovenskimi in hrvaškimi partizani, ki so prvič imeli tako vojaško moč, da so lahko konkretno, ne glede na odzive Italije, zahtevali drugačno razmejitev, se pravi pomik meje proti zahodu. Pojavljale so se tudi kritike zaradi nasilnega odnosa, ki naj bi ga jugoslovanski partizani kazali proti bivšim italijanskim vojakom, ki so se jim pridružili.⁵⁵ Zaradi tega je italijanska stran pričela apelirati na Britance in Američane, naj prvi zasedejo Julijsko krajino. V ta namen je večkrat izpostavila t. i. istrske fojbe iz jeseni 1943, o katerih pa Anglo-Američani niso imeli možnosti dobiti neposredne in zato bolj objektivne informacije. Zahteva po tem, naj zahodni zavezniki pri zasedbi Julijske krajine prehitijo Tita, je večkrat motivirana ravno z opozorili, da je partizanska stran sestavljala

⁵³ Npr. TNA CAB 66/56/4, WP(44)554, Memorandum, Anthony Eden: The Committing of Acts of Violence towards British Prisoners of War, 18. 10. 1944.

⁵⁴ TNA WO 204/8456, 68, »A« (Rhodesia) Squadron Long Range Desert Group to 37 Military Mission Zadar (A/A/LRDG/B/17): Treatment of POW's, 30. 4. 1945; Fisher to Rear Macmis (No. 174), 1. 5. 1945; 69, Rear Macmis to Fischer, [1. 5. 1945].

⁵⁵ Bajc, Operacija, zlasti str. 244–273.

sezname nasprotnih oseb, ki jih bo pobila, in tako se bo žalostni scenarij fojb iz Istre ponovil. Najbolj alarmantna svarila so govorila, da jih bodo poklali več deset tisoč. Številke teh seznamov so bile zelo različne, a vsakič zelo visoke, od 10.000 do 20.000, od 40.000 do 50.000, od 60.000 do 70.000.⁵⁶ Lahko bi rekli, da so bili taki pozivi podobni tistim, ki smo jih že omenili v zvezi s Krekom, hkrati pa, da so torej nasilja ob »istrskem prevratu« postala po svoje tudi funkcionalna za proitalijanske kroge, ki so bili zelo zaskrbljeni nad izgubo svojih severovzhodnih mej.

Anglo-Američani so ne nazadnje zbirali podatke tudi o italijanskih (in drugih) taboriščih, čeprav, dokumentov o tem problemu nismo dobili veliko (nismo jih niti podrobneje iskali, menimo pa, da bi bilo vredno raziskovati tudi v tej smeri). Vsekakor glede na njihove podatke o razmerah poleti 1943 lahko ugotovimo, da so zbrali precej točne podatke, da je bilo v Gonarsu zaprtih približno 4.000 jugoslovanskih civilnih ujetnikov.⁵⁷

O razmerah v zasedeni Jugoslaviji in nasilju so Anglo-Američane obveščali tudi jugoslovanski politiki, ki so se zatekli v emigracijo in so iz zasedene države prejeli poročila (še največ podatkov jim je pošiljal Miha Krek), prav tako od oseb, ki so potovale iz Jugoslavije, pa od posameznih nekdanih vojnih ujetnikov, ki jim je med vojno uspelo zbežati iz Jugoslavije, od oseb, ki so zbežale iz Julijske krajine, zajetih sovražnikovih vojakov idr.; Anglo-Američani so jih praviloma zasliševali. Taka in podobna pričevanja so vsebovala tudi navedbe o raznih oblikah nasilja. Bile so precej različne, večinoma sad osebnih izkušenj, in so seveda odražale omejen vpogled glede širšega dogajanja, so pa lahko imele določeno veljavo, ker so jih zavezniki skušali primerjati s podobnimi ter drugimi viri. Ta del problematike bom predstavil ob kakšni drugi priložnosti.

Smrtne žrtve – obtožbe in pretiravanja

Zaradi vseh oblik nasilja je bilo med vojno veliko mrtvih in trpinčenih. Ne glede na številke oziroma ocene o medvojnih smrtnih žrtvah v Jugoslaviji, ki so jih še več desetletij po koncu vojne skušali dognati zgodovinarji in drugi, so se na jugoslovanskih tleh od samega začetka okupacije pri vseh vpletenih straneh, od srbske pravoslavne cerkve, vlade v emigraciji, jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, do Nedićeve vlade idr., začele debate in pretiravanja ter prepiri o njihovem številu; pretirane številke so hkrati navajale nemške in italijanske zasedbene oblasti. Obtožbe, pretežno s prosrbske strani, zlasti o tem, da je bilo na Hrvaškem pa tudi v Bosni in drugje veliko srbskih žrtev, da so številni zaprti po taboriščih, kjer vladajo obupne razmere, na primer v Jasenovcu, obenem pa, da tudi drugi trpijo, da na primer v Srbiji Nemci

⁵⁶ Prav tam, str. 154–155; Gorazd Bajc: Anglo-Američani in fojbe. V: Fojbe. Ljubljana 2012, str. 297–300.

⁵⁷ TNA HS 6/795, G.A. Holdsworth to Lt.Col. R.P. McMullen (Ref. MN/773), 25. 9. 1944, Appendix G: Information required by the Inter-Governmental Committee on Refugees [ocene o številu poleti 1943]. O ocenah zaprtih oziroma interniranih prim. Alessandra Kersevan: Un Campo di concentramento fascista. Gonars 1942–1943. Udine 2003.

izvajajo nad Judi pravi teror ipd., so v kratkem dosegle politike v emigraciji, ki so nato svoje pritožbe naslavljali na zaveznike. Z enim izmed najpomembnejših argumentov za medvojne mednacionalne spore oziroma boje v Jugoslaviji so bili Britanci kaj kmalu seznanjeni.

Kronološko so jih prvi začeli podrobneje obveščati Srbi, in sicer v obliki dveh spomenic. Oktobra 1941 so voditelji pravoslavne cerkve – in kot je sklepal veliki poznavalec medvojne zgodovine Jozo Tomasevich s podporo kolaboracionistične administracije – obtoževali ustaški režim, da je v NDH zakrivil smrt številnih Srbov. V tedanjem času je nastala tudi druga spomenica, ki jo poznamo kot Danckelmann Memorandum. Obtožbe so trdile, da so med aprilom in avgustom ustaši ubili kakih 180.000 Srbov. Spomenici so uspeli preko Carigrada in Kaira poslati vladi v emigraciji. Begunska vlada je kopije obeh posredovala britanskim krogom in Anglikanski cerkvi (Church of England). Da bi nevtraliziral kritike drugih srbskih članov vlade, je njen vodja general Dušan Simović 9. oktobra 1941 kopiji Danckelmannovega Memoranduma, ki jo je poslal britanskemu zunanjemu ministru Anthonyju Edenu, dodal podatek, da se je število ubitih Srbov povečalo celo na 300.000. Spomenico so novembra objavili tudi v ZDA. Hudim obtožbam je hrvaška stran konec leta oporekala s svojo proti-spomenico, t. i. Bićanićevim memorandumom, ki je bil aprila 1942 objavljen v ameriškem tisku.⁵⁸

Jugoslovansko emigracijo v ZDA so vse od začetka okupacije zaradi domačih razmer pa tudi zaradi srbsko-hrvaškega antagonizma zaznamovale ostre obtožbe srbske strani proti hrvaški. Pri tem se je zelo angažiral dnevnik *Srbobran*.⁵⁹ Pri obveščanju Američanov je bil zelo dejaven veleposlanik v ZDA Konstantin Fotić, ki je svoje poglede skušal oblikovati v korist prosrbske ter promihailovičeve strani. Imel je na razpolago celo paleto virov informacij,⁶⁰ saj je bil že od leta 1934 veleposlanik v Washingtonu. Zaradi njegovega delovanja so ga Hrvatje obtoževali, da ni storil ničesar, da bi se obe strani bolje razumeli, česar so se na primer zavedali tudi v SOE.⁶¹ V podobno smer so šla prizadevanja zunanjega ministra jugoslovanske begunske vlade Ninčiča. Konec poletja 1942 je na primer razlagal ameriškemu predstavniku pri jugoslovanski vladi A. J. Drexel Biddleju, da so komunisti, torej partizani, pobili več kot 10.000 patriotov, torej četnikov, ustaši pa v NDH kar 600.000 Srbov, moških, žensk in otrok. Zaradi tega je 300.000 Srbov zbežalo v Srbijo. Obenem je opozarjal, da ustaši uničujejo vse, kar je srbskega v Bosni.⁶²

⁵⁸ Tomasevich, *War and Revolution*, str. 718–722; Jozo Tomasevich: *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb 1979, str. 240–241. Gl. tudi Marko C. Wheeler: *Britain and the war for Yugoslavia 1940–1943*. Boulder 1980, str. 103, 277.

⁵⁹ Central Intelligence Agency, Freedom of Information Act (CIA FOIA), Coordination of Information, Foreign Nationalities Branch: Foreign Politics in the United States, *The Serb Anti-Croat Campaign*, 13. 4. 1942.

⁶⁰ Milan Terzić: *American – Yugoslav Relations in the Second World War (1941–1945)*. V: 125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia. Belgrade 2008, str. 121.

⁶¹ TNA HS 8/971, Yugoslavia, Part II – America [nedatiran seznam in krajše oznake najpomembnejših jugoslovanskih politikov].

⁶² FRUS, 1942, Vol. III, Europe. Washington 1961, str. 812–813.

Obtožbe in protiobtožbe so se v naslednjih mesecih večale in večale in postale eden izmed argumentov, ki so razdvajali jugoslovanske politike v emigraciji. Jalovi so bili tudi poskusi zahodnih zaveznikov, da bi se strasti umirile, ravno nasprotno, težave vlade oziroma vlad v emigraciji so se poglobile. In zaman so bili tudi poskusi, da bi se v zasedeni Jugoslaviji odporništva združila. Zaradi vsega tega je bil seveda pri Anglo-Američanih interes za nasilja zelo velik. Registrirali so veliko primerov oziroma obtožb in protiobtožb ipd., pretiravanj na eni in drugi ter tretji strani pa seveda ni manjkalo. Zaradi tega so bili zanje posebej pomembni različni viri informacij, da bi lahko s primerjavo podatkov dobili objektivnejšo sliko, saj bi lahko le tako poskušali miriti strasti.

Preiskave o anglo-ameriških žrtvah nasilja

Povsem razumljivo je, da so Anglo-Američane najbolj zanimali primeri, ko so nasilja neposredno zajela njihove vojake. Med vojno in po njej, ob smrti nekaterih posameznih pripadnikov misij, so namreč skušali čim podrobneje razjasniti prave okoliščine smrti. Za nas so najbolj zanimive usode deseterja SOE Michaela Trenta (pravo ime Issack Michael Gyori), majorja SOE Alfreda (Alfgarja) Cecila Gilesa Hesketh-Pricharda, ki so ga partizani poznali pod imenom Cahusac, in pripadnikov OSS Charlesa Fishera, Josepha (Julius) Rosenfelda in Ernsta Knotha.

Trent je deloval na Videmskem pri nekomunističnih italijanskih partizanih, ozo-povcih. Njegovo smrt v nepojasnenih okoliščinah konec decembra 1944 so povezovali s slovenskimi partizani, saj je nanje padel sum, da so odgovorni za to, da je padel v nemško zasedo. Britanski oficir za zvezo pri IX. korpusu Lambie je začel poizvedovati in je ugotovil naslednje: Trent je 17. decembra 1944 prišel v Rezijo. Z njim so bili trije ozopovci, ki so jih slovenski partizani Rezijanskega bataljona aretirali in razorožili, in sicer z obtožbo, da se Osoppo ne bori več proti sovražniku in v nekaterih primerih sodeluje z njim na škodo slovenskih partizanov. Trent je temu odločno nasprotoval in je vztrajal, da se sreča z vodstvom IX. korpusa. Slovenski partizani so ga poslali naprej do štaba 17. brigade. Od tam se je 22. decembra v spremstvu slovenska vodiča podal naprej, čeprav je vztrajal, da je tako spremstvo nezadostno. Med poskusom prečkanja Soče pri Desklah je v nočnih urah 24. decembra prišlo do streljanja z nemško patruljo. Trent je bil ubit, spremljevalcu pa je uspelo zbežati. Trentovo truplo so domačini pokopali pri Desklah.⁶³

Nekateri pišejo, da je precej verjetno, da so bili slovenski partizani res krivi za njegov smrt. Čeprav službo SOE razlage slovenskih partizanov niso popolnoma prepričale, ni imela dovolj dokazov za pravo obtožbo.⁶⁴ Drugi omenjajo sum o odgo-

⁶³ TNA WO 202/317A, 7A, Crayon (No. 532), 9. 2. [1945]; 9A in 11A, N.J. Klugman, Rear Macmis to Macmis (No. 985 in 990), 10. 2. 1945; 18C, Rear HQ 37MM to HQ N1SF (L/41): Corporal Trent's Death, 11. 2. 1945.

⁶⁴ Tommaso Piffer: *Gli Alleati e la Resistenza italiana*. Bologna 2010, str. 174, 314; prim. Elena Aga-Rossi: *L'eccidio di Porzûs e la sua memoria*. V: Porzûs. Violenza e Resistenza sul confine orientale. Bologna 2012, str. 92.

vornosti slovenskih partizanov in dodajajo, da je pripadnik Macphersonove SOE misije 'Coolant' med italijanskimi partizani na Videmskem narednik Arthur Brown slišal govorice, da so ga ubili Slovenci.⁶⁵ Omenjeni Tom Macpherson je v svoji knjigi spominov zapisal, da so ga slovenski partizani okradli in umorili. Ubili so tudi enega izmed spremljevalcev, drugi pa se je rešil in mu o tem poročal.⁶⁶

To zadnje pričevanje ni v skladu z dokumentacijo v britanskem državnem arhivu, kjer je vsakič omenjeno, da je bil Trent pred smrtjo v spremstvu ene same osebe, vodiča. Poleg tega tudi ugotavljamo, da imamo na razpolago številne druge dokumente, ki dokazujejo, da so Britanci želeli zelo podrobno preiskati primer. V drugi polovici marca 1945 so se za to pričeli konkretnije zanimati v samem Vrhovnem štabu zavezniških sil (Allied Force Headquarters). V okviru IX. korpusa so tudi ustanovili posebno preiskovalno komisijo, ki je imela nalogo natančno preiskati primer, in sicer na kraju, kjer naj bi oficir umrl, hkrati bi morala komisija zbrati pisna pričevanja vseh tistih, ki so bili z njim kakorkoli povezani. Lambie se je angažiral, sledil preiskavam in nadrejenim večkrat poročal. Posebna komisija IX. korpusa je zbrala izjave šestih partizanskih oficirjev, ki so bili na različne načine z zgodbo povezani, med temi tudi spremljevalca Ivana Juga; vztrajali so, da so nedolžni. Vso dokumentacijo je kapetan posebne službe MI9 Slattery osebno odnesel vodstvu Macleanove 37. vojne misije, kjer so prejeli tudi Macphersonovo poročilo. Tam so sestavili krajšo rekonstrukcijo, ki se bistveno ne razlikuje od Lambiejeve. Med drugim je v njej jasno, da je bil Trent, ko je srečal nemško patruljo in nato umrl, skupaj z vodičem. Sestavljavci poročila so sicer podčrtali, da poročilo ni kompletno in bi lahko vsebovalo nekatere nedoslednosti. Naposled je, kot je že pred 30 leti pravilno ugotavljal Dušan Biber, podpolkovnik J. G. Beevor 27. aprila ocenil, da ni mogoče niti ovreči niti potrditi suma, da je bil Trent na ukaz s spremstvom poslan na območje, kjer je bilo verjetno, da bo padel v nemško zasedo.⁶⁷ K zapisanemu lahko dodam, da je sam Macpherson na začetku marca 1945 nadrejenim omenil, da je bil Trent pred smrtjo z enim spremljevalcem,⁶⁸ enako so pričali trije ozopovci v svojem poročilu o aretaciji s strani Rezijanskega bataljona.⁶⁹

Smrt desetarja SOE ostaja torej nepojasnjena. Hkrati menimo, da je podatek v

⁶⁵ David Stafford: *Mission Accomplished. SOE and Italy 1943-1945*. London 2011, str. 290, 366.

⁶⁶ Thomas Macpherson, Richard Bath: *Behind Enemy Lines. The Autobiography of Britain's most Decorated Living War Hero*. Edinburgh – London 2012, str. 167. Spomini so prvič izšli leta 2010. Očitno na podlagi slednjih piše Alan Ogden (*A Spur Called Courage. SOE Heroes in Italy*. London 2011, str. 246–247), da so Trenta in enega izmed spremljevalcev okradli in ubili Slovenci, drugi pa se je rešil.

⁶⁷ TNA WO 202/276, 11-14, J. C. Lambie, *Caryon Mission to Lt-Col Moore*, 10. 3. 1945, str. 3 (enako v TNA WO 202/317A; TNA WO 202/309; TNA WO 202/520; TNA WO 178/35); 15, J. C. Lambie, *British Mission 9th Corps Yugoslav Army to N1SF: Cpl Trent*, 24. 3. 1945; 16-22, IX Corps Military Tribunal *National Liberation Army and Partisans Units*, 28. 2. 1945; številni dopisi v TNA WO 202/317A; Dušan Biber: *Zavezniške misije v Slovenskem primorju*. V: Borec, 1983, št. 8/9, str. 510.

⁶⁸ TNA WO 202/317B, 75, N1SF (J/CIRC/117): *Further Notes on Italo-Slovene Relation by Major R. T. S. Macpherson*, 7. 3. 1945.

⁶⁹ TNA FO 371/49799 ZM 1724/8/22, *The Patriots, Pronto, Tigre, Bruno: Report on the Capture of a Patrol of the Resia Battalion and of CPL. Nicola (Trent) of the British Mission* [nedatirano].

Macphersonovi spominih v evidentnem nasprotju s primarnimi viri. Ne glede na to pa ugotavljamo, da vzrok smrti ni pojasnjen, hkrati pa lahko trdimo, da so se zavezniki želeli maksimalno potruditi. Primer moramo namreč vključiti v tedanji kontekst zelo napetih odnosov med slovenskimi in italijanskimi partizani na Primorskem. Skratka, posledice smrti omenjenega oficirja so imele širše dimenzije, saj je bil nadaljnji razvoj dogodkov na Primorskem skrajno nepredvidljiv: ali bo po zmagi nad silami osi zaradi meje počilo med Jugoslavijo in Italijo, širše med Vzhodom in Zahodom? Napoved nove destabilizacije in nove vojne? Tako so namreč oficirji za zvezo pri ozopovcih od konca 1944, še bolj pa v prvih mesecih naslednjega leta, večkrat opozarjali nadrejene (manj alarmantno je bilo poročaje oficirjev pri IX. korpusu).⁷⁰ Takega scenarija si seveda v Londonu in Washingtonu absolutno niso smeli privoščiti, zato lahko zaključimo, da je bilo zanje nujno izvedeti, kako in predvsem zakaj je Trent umrl.

Hesketh-Prichard je umrl oziroma se je za njim izgubila sled na Svinški (Svinji) planini 3. decembra 1944, ko je iz slovenskega območja poskušal preiti na avstrijsko. Britanci so njegov primer zaman preiskovali, saj pravih okoliščin smrti niso nikoli uspeli ugotoviti. Iz njegovega osebnega dosjeja v okviru organizacije SOE je jasno, da so do marca 1946 ugotovili v bistvu le to, da je padel v zasedo in bil ubit, oziroma da je izginil in verjetno umrl v akciji. Imeli so ga torej za pogrešanega od 3. decembra 1944.⁷¹ William Mackenzie, ki je po naročilu britanskih oblasti v prvih treh letih po vojni sestavil interno zgodovino SOE (pred leti je postala dostopna v britanskem državnem arhivu in je izšla v knjižni obliki), je omenil, kako so partizani pripovedovali, da je bil major ranjen in da so ga Nemci po vsej verjetnosti ubili. Avtor tajne zgodovine pa ni izključeval možnosti, da so ga ubili partizani, ker naj bi ogrožal njihovo varnost.⁷² Drugi pišejo, da so britanske oblasti po vojni brez uspeha raziskovale na obeh straneh meje. Na pobudo njegovega osebnega prijatelja polkovnika Petra Wilkinsona je prišlo do podrobne preiskave arhivov nemških in avstrijskih varnostnih in policijskih služb, preiskovalci pa so tudi na terenu zaman iskali potrdilo za to, ali so majorja ujeli in ubili Nemci. Zato so sklepali, da so ga ubili slovenski partizani.⁷³ V literaturi sicer beremo tudi druga ugibanja,⁷⁴ ali pa, kot je zapisal major (kasneje

⁷⁰ Kot v op. 55.

⁷¹ TNA HS 9/1211/7, Hesketh Prichard Alfred Cecil, SOE Record Service, str. 6; [nekrolog, ki ga je za časopis *Star* očitno sestavil eden izmed soborcev SOE v Sloveniji, major Charles H. V. Villiers]; [osnovni podatki njegove vojaške poti od 23. 1. 1941 dalje]. Gl. tudi Ivo Jevnikar: *Umorjeni angleški major Hesketh-Prichard*. V: *Iz arhivov in predalov*. Mladika (Trst), 2004, št. 10 (dalje Jevnikar, *Umorjeni*), str. 22–24.

⁷² W. J. M. Mackenzie: *The Secret History of SOE. The Special Operations Executive 1940–1945*. London 2002, str. 697.

⁷³ Patrick Howarth: *Undercover. The Men and the Women of the SOE*. London 2000 (dalje Howarth, *Undercover*), str. 47; Barker, *Socialni*, str. 68–74; Peter Wilkinson: *Foreign Fields. The Story of an SOE operative*. London – New York 1997 (dalje Wilkinson, *Foreign*), str. 205–206. Gl. tudi Heather Williams: *Parachutes, Patriots and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia, 1941–1945*. London 2003, str. 237.

⁷⁴ Božidar Gorjan: *Zavezniške misije na Koroškem in Štajerskem 1944–45: operacija Avstrija*. Koper 2003, str. 84–92.

podpolkovnik) OSS Franklin A. Lindsay, da ga ni prepričala nobena izmed različnih domnev, ki so mu jih razlagali slovenski partizani in častniki SOE.⁷⁵ Dvome, kdo je Hesketh-Pricharda umoril, je naposled pred nekaj leti na osnovi analize slovenskih arhivskih virov uspel razbliniti Marjan Linasi. Ugotovil je, da je postal žrtev likvidacije slovenskih partizanov oziroma partizana (Jože Ulčar), in kdo je za to dal neposredno povelje (Jože Borštner in Franc Leskošek), se pravi kdo so tisti, ki so bili odgovorni za smrt britanskega agenta.⁷⁶

Naročniki umora so torej znani, saj je Linasijevim ugotovitvam nemogoče oporekati, ne povsem pojasnjen pa ostaja pravi vzrok usmrtitve, kar bi v takih primerih še zdaleč ne smel biti zanemarljiv podatek. Hipoteza, da Slovenci niso odobravalali njegovih samostojnih poskusov navezati stike z avstrijskim odporništvom,⁷⁷ je po našem mnenju presplošna. Med objavljenimi podatki je še najbolj zanimiv ta, da je imel Hesketh-Prichard poseben in nadpovprečno zmogljiv brezžični radijski oddajnik, ki je bil za tedanje standarde varen pred dešifriranjem.⁷⁸ Morali bi se torej vprašati, ali so slovenski partizani za to vedeli, in predvsem, ali je za to vedel še kdo drug, in tudi, kaj vse je Hesketh-Prichard sporočal nadrejenim ipd.

Prav tako bi bilo treba osvetliti še nepojasnjeno smrt kapetana OSS Fisherja. Blaž Torkar povzema bistvo raznih dokumentov in različnih interpretacij ter zapiše, da naj bi umrl skupaj s 16 partizani nekje pri Novi Štifi v zgornji Tuhinjski dolini. Nekateri partizani so ga zadnjič videli 26. decembra 1944, ko so skupino, s katero je sodeloval, napadli Nemci. Proti koncu vojne in po njej je OSS preiskala vzrok njegove smrti, vendar ni uspela dobiti neposrednih prič, niti groba ali potrditve, ali je Fisher resnično mrtev. Primer še vedno ni povsem rešen. Podobno ostaja nepojasnjena usoda konec 1944 ali na začetku 1945 pogrešanih dveh drugih pripadnikov OSS, poročnika Rosenfelda in radiotelegrafista Knotha. Torkar piše, da sta bila ali žrtvi partizanskega maščevanja, ali pa, da sta bila ujeta v spomladanski nemški ofenzivi in so ju ubili. Ugotavlja, da ostaja vprašanje usode obeh še vedno nerešeno kljub številnim ameriškim komisijam, ki naj bi raziskale njuno izginotje.⁷⁹ Skratka, za vse tri so se ameriške oblasti zelo zanimale.

Zavezniki so posebej zbirali podatke o tistih, ki so med vojno mučili zajete zavezniške vojake. Preiskali so na primer, kako je bilo v gestapovskih zaporih v Trstu, kjer so bili nekaj mesecev zaprti pripadniki SOE major William Francis Dayrell St. Clair Smallwood, narednik Ernest Charles Roland Barker, poročnik Priestley in kapetan Stephen Patrick Dale. Pričali so, da so z njimi slabo ravnali ipd. (sicer naj bi Nemci

⁷⁵ Franklin Lindsay: *Ognji v noči : z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji*. Ljubljana 1998 (dalje Lindsay, *Ognji*), str. 201–202.

⁷⁶ Marjan Linasi: *Še o zavezniških misijah ali kako in zakaj je moral umreti britanski major Cahusac*. V: *Zgodovinski časopis*, 2004, št. 1–2, str. 101–111. Gl. tudi Jevnikar, *Umorjeni*; Earle, *Cena*, str. 86, 227–229.

⁷⁷ Howarth, *Undercover*, str. 47; M. R. D. Foot: *SOE. Special Operations Executive 1940–1946*. London 1999, 292–293.

⁷⁸ Barker, *Socialni*, str. 69, 73; Lindsay, *Ognji*, str. 200. Gl. tudi Wilkinson, *Foreing*, str. 198.

⁷⁹ Torkar, *Prikriti*, str. 223–225, 229–230.

s Smallwoodom najprej dobro ravnali in ga zaradi poškodovane noge namestili v videmsko bolnišnico, marca pa je britanskemu oficirju za zvezo pri IX. korpusu ujeti nemški vojak razlagal, da so ga premestili v Trst, ker da skušajo pripraviti teren za spore med partizani in Britanci⁸⁰ – če to drži, bi lahko sklepali, da so ga na razne načine želeli prisiliti v neko obliko sodelovanja), obenem so omenjali hujše trpljenje, kateremu so bili podvrženi drugi zaprti.⁸¹ V gestapovskih zaporih v Trstu je bil zaprt tudi Lambie, potem ko so ga 1. aprila 1945 ranjenega zajeli v boju (takrat je umrlo več partizanskih oficirjev). Z njim so kakih deset dni slabše ravnali kot z omenjenimi. Nato so ga prepeljali v neko nemško taborišče, 10. maja pa so ga osvobodili Američani.⁸²

Sklep

Britanske in ameriške oblasti so bile na osnovi najrazličnejših virov od aprila 1941 dalje obveščene, da se v zasedeni Jugoslaviji proti upornikom in civilnemu prebivalstvu odvijajo številna nasilja. Anglo-Američani so pričeli prejemati tudi vedno več potrdil o sporu med četniki in partizani, obenem pa podatke o medsebojnih obtožbah o nasilju, zlasti glede ustašev. Take vesti so v kratkem dosegle jugoslovanske politike v emigraciji in očitno vplivale na vedno večjo krizo v vladnih vrstah v emigraciji. Seveda tedaj Velika Britanija in ZDA – kot niti drugi zavezniki – niso imele nobene možnosti nasilja preprečiti. Poskušali so sicer, da bi se četniki in partizani združili ali pa vsaj ne napadali, a jim to ni uspelo.

V pričujočem zapisu ni bilo mogoče navesti vseh primerov nasilja v medvojni Jugoslaviji, saj so v anglo-ameriški dokumentaciji res številni. Namen našega pisanja niti ni bil, da bi vse to predstavili. Želeli smo predvsem pokazati, kako so na nekatere – za nas najbolj značilne – primere gledali zahodni zavezniki in kakšen vtis so si ustvarili, kar velja v prvi vrsti za pripadnike misij. Njihovi pogledi se na splošno bistveno ne razlikujejo od znanih ocen, so pa po našem mnenju zelo pomembni. Načeloma namreč predstavljajo t. i. tretji pogled na tragična medvojna leta, ki še zmerom, tudi zaradi nasilja, razdvajajo slovensko družbo.

Ugotavljamo, da v anglo-ameriških virih nekega večjega sočutja do žrtev ali njihovih bližnjih praviloma ni zaznati, kar nas glede na tako razširjeno nasilje svetovnih dimenzij globalne vojne ne sme presenetiti. Prejemnike poročil o razmerah v Jugoslaviji, torej vodilne državnike, člane glavnih štabov, vodstev obveščevalnih služb ipd. so vesti o nasilju zanimale, če so jim po eni strani dopolnjevale sliko o vojaških vidikih

⁸⁰ TNA WO 202/317A, 67A, Crayon (No. 637), 8. 3. [1945]; 68A, Rear Macmis to HQ SO(M) (No. 41), 10. 3. 1945; 72A, M. E. 43 to 37MM, 11. 3. 1945.

⁸¹ Fabio Amodeo, Mario J. Cereghino: Trieste e il confine orientale tra gnerro e dopognerra. Udine 2008, str. 121–137; Bajc, Operacija, str. 90.

⁸² TNA WO 317A, 112A, Flotsam (No. 801), 7. 4. [1945]; 116A, Rear Macmis to Macmis, 8. [4. 1945]; 118A, Rear HQ 37 Military Mission to HQ 37 Military Mission, Belgrade: Capt J. Lambie, Major Mathews, 10. 4. 1945; TNA WO 178/35, Lambie to CG 37 MM, 23. 5. 1945. Gl. tudi Earle, Cena, str. 167–168.

pod zasedbo: zlasti kot potrditev, da se nekdo upira, drugi kolaborira ipd., seveda v upanju, da bodo uporniki kljub žrtvam in trpljenju prebivalstva nadaljevali z bojem proti silam osi in torej – cinično – zaposlovali divizije v Jugoslaviji, ki bi v drugačnem primeru na drugih frontah pobijale več zavezniških vojakov ipd. Po drugi strani pa so skušali tudi na osnovi čim več pridobljenih podatkov bolje razumeti razmere v zasedeni Jugoslaviji, da bi lažje iskali neko ravnotežje med nasprotnimi si jugoslovanskimi politikami v emigraciji in tako mirili spore v begunski vladi. Večina pripadnikov misij v Jugoslaviji je že imela izkušnje z nasilji na drugih frontah, zato so se jim po vsej verjetnosti v Jugoslaviji scenariji in dinamike ponovili. Vseh primerov, pritožb, govoric ipd. niso niti preiskali iz objektivnih razlogov, ker je bilo njihovo delovanje večkrat pogojeno z bližino bojev in so torej morali najprej poskrbeti za lastno preživetje, obenem jim partizanska vodstva pri pridobivanju informacij niso dovoljevala večje svobode. To seveda ni veljalo, ko so bile žrtve njihovi pripadniki, zato lahko rečemo – in s tem potrdimo hipotezo, da so se v takih primerih želeli oziroma morali maksimalno potruditi (kolikor je bilo v dani situaciji sploh mogoče). Najbolj so se torej potrudili za svoje, po dosedanjih raziskavah pa jih niso zanimale usode t. i. primorskih padalcev, torej Slovencev, ki so jih na misije poslale njihove službe.

Gorazd Bajc

ATTITUDE OF THE WESTERN ALLIES TOWARDS THE VIOLENCE IN YUGOSLAVIA
DURING WORLD WAR II

S u m m a r y

In our discussion of the attitude of the Western Allies towards the violence in Yugoslavia during World War II we should take into account the general outlook on and understanding of the contemporary circumstances in the United Kingdom and in the United States of America. Historiography has already thoroughly explored the Allied policy towards Yugoslavia, but not as much is known about the issue of violence. The author will try to present, from the substantive viewpoint, the Anglo-American outlook on the most important aspects of this issue: violence committed by the occupiers and the »national« opposing formations. He will also underline the key methodological questions, for example, what was supposedly the actual interest of the Western Allies in violence – and in all of its perpetrators – in Yugoslavia during and after the war, who informed them, and how they managed to follow the developments. He will emphasise the role of military or intelligence missions, various informants, and other means of gathering information. The author built his research on the hypothesis that the Western Allies were interested in registering as many examples of violence as possible, and they were most interested in cases where violence affected the Anglo-American soldiers directly.